

"בחקותיהם לא תלכו" -

אנדרטאות כהנצחה ללוחמים

הרב רפאל סבתי

בויקרא נאמר:

כמעשה ארץ כנען אשר אני מביא אתכם שמה לא תעשו ובחקותיהם לא

תלכו. (פרק יח פסוק ג)

ובתורת כהנים דרשו:

יכול לא יבנו בנינים ולא יטעו נטיעות כמותם! ת"ל "ובחקותיהם לא תלכו" - לא אמרתי אלא בחוקים החקוקים להם ולאבותיהם ולאבות אבותיהם, ומה היו עושים? האישה נושאת איש, והאשה לאשה, והאיש נושא אשה ובתה, והאשה ניסת לשניים, לכך נאמר "ובחקותיהם לא תלכו". (פרשה ט סימן ח)

ועוד שם:

"ובחקותיהם לא תלכו, וכי מה הניח הכתוב שלא אמרו, והלא כבר נאמר לא ימצא בך מעביר בנו ובתו באש וכו', ומה תלמוד לומר "ובחקותיהם לא תלכו"? שלא תלכו בנימוסות שלהם בדברים החקוקים להם כגון תאטריות וקרקסאות והאסטריות, ר' מאיר אומר אלו דרכי האמורי שמנו חכמים. (פרק

יג סימן ח)

ובספרי פרשת ראה על הפס' "השמר לך פן תנקש וכו' ופן תדרוש לאלהיהם לאמור":
שלא תאמר הואיל והם יוצאים באבטינא, הואיל ויוצא בארגמן, אף אני אביא בארגמן. הואיל והם יוצאים בתולסים, אף אני אצא בתולסין.

ובדברים נאמר:

ולא תקים לך מצבה אשר שנה ה' אלהיך. (פרק טז פסוק כב)

ופירש רש"י:

ולא תקים לך מצבה - מצבת אבן אחת, להקריב עליה אפילו לשמים. **אשר שנה** - מזבח אבנים ומזבח אדמה צוה לעשות, ואת זו שנה כי חק היתה לכנענים. ואף על פי שהיתה אהובה לו בימי האבות (אצל יעקב נאמר "ויצב יעקב מצבה" (בראשית פרק לה פסוק יד)) עכשיו שנהא, מאחר שעשאוה אלו חק לעבודת כוכבים.

והנה נדרשתי לאשר שאלוני בשיעור לפני חברים מקשיבים בקולי מה דעת התורה בקשר להקמת אנדרטאות הנצחה לחיילי ישראל הי"ד בכל מיני אתרים בארץ, וכיון שבמסורת של העם היהודי לא מוכרת לנו דרך הנצחה זו, האם יש בזה משום הליכה בדרכי הגויים, ומינה יש לדון הלכה למעשה בכמה נושאים המצויים בזמננו האם יש לחוש בהם משום "ובחקותיהם לא תלכו"?

הרמב"ם כותב:

אין הולכים בחוקות הגויים ולא מדמין להם לא במלבוש ולא בשיער וכיוצא בהן, שנאמר: "ולא תלכו בחקות הגוי" וכו'. ונאמר: "ובחקותיהם לא תלכו", ונאמר: "השמר לך פן תנקש אחריהם", הכל בעניין אחד הוא מזהיר שלא ידמה להן, אלא יהיה הישראלי מובדל מהן וידוע במלבושו ובשאר מעשיו כמו שהוא מובדל מהן במדעו ובדיעותיו וכן הוא אומר: "ואבדיל אתכם מן העמים". לא ילבש במלבוש המיוחד להם, ולא יגדל ציצית כמו ציצית ראשם, ולא יגלח מן הצדדים ויניח השיער באמצע כמו שהן עושין, וזה הוא הנקרא בלורית, ולא יגלח השיער מכנגד פניו מאוזן לאוזן ויניח הפרע מלאחריו כדרך שהן עושין, ולא יבנה מקומות כבנין היכלות של ע"ז כדי שיכנסו בהן רבים כמו שהן עושין, וכל העושה אחת מאלו וכיוצא בהן

לוקח. (הלכות עבודה זרה, פרק יא הלכה א)

וכדבריו פסקו הטור, ומרן השו"ע (יו"ד, סימן קעח סעיף א).

וראיתי בספר יראים (סימן פח) לר' אליעזר ממיץ, שכתב שאזהרת התורה "ובחקותיהם לא תלכו", היינו אפילו דברים שאינם עבירות אלא מעשים וחוקות שהורגלו לעשות לשם תורה שלהם, וחכמים פירשו מה המעשים והחוקות הללו, ובפרק במה אשה (שבת, דף סז ע"א), ובתוספתא פ"ח דשבת מונה כל מה שהייתה קבלה ביד חכמים שהיו מחקותיהם, ואין להוסיף עליהם כי אינם מסברא רק בקבלה, עכ"ל. וכן כתב בשמו הגהות מיימוניות (פרק יא מהלכות עבודה זרה).

ומרן הבית-יוסף הביא דבריהם וכתב:

ובאמת הרבה דברים שנויים באותה תוספתא שיש בהם משום דרכי האמורי, והרבה בני אדם נכשלים בהם ואין איש שם על לב, ושמא משמע להו (לר"א ממיץ והגמ"י) שאין לחוש משום דרכי האמורי אלא לדברים שהזכרו בגמ' בלבד, וכל שאר דברים שמנו בתוספתא הוי דלא כהלכתא,

דאם לא כן, לא הוה שתיק תלמודא מינייהו. (יו"ד סוף סימן קעח)

וכעין זה כתב בשו"ת הרדב"ז (הלכות א סימן לא).

אמנם הבי"ח שם העיר על דברי הרא"מ דהעיקר הוא שכל מה שמיוחד לעכו"ם צריך הישראל להיות נבדל מהם, אף על פי שאינו נזכר בדברי חז"ל, וכן שיטת הפוסקים, ומכל מקום אותם דברים המפורשים בתוספתא ובש"ס אף על פי שאין העכו"ם נוהגים בהם עכשיו במקצת מקומות, אסור לישראל לנהוג בהם, שכיוון שכבר היה קבוע חוק זה לשם תורה שלהם נראה כמודה להם וכו', עכת"ד.

והנה בע"ז גרסינן :

מכלל דרבנן סברי שריפה חוקה היא, והא תניא שורפין על המלכים ולא מדרכי האמורי, ואי חוקה היא אנן היכי שרפינן, והא כתיב: "ובחקותיהם לא תלכו!" אלא דכ"ע שריפה לאו חוקה היא, אלא חשיבותא היא וכו' .דף יא

(ע"א)

והר"ן שם כתב :

שורפין על המלכים ולא מדרכי האמורי, פירוש : אינו מדרכי האמורי לחוש ל"לא תעשה כמעשיהם", לפי שלא אסרה התורה אלא חוקות של ע"ז, אלו דברים של הבל ובטלה וכולן יש בהן צורך ע"ז, אבל דברים של טעם שרו, ובשריפה על המלכים טעמא איכא לשרוף לכבודם כלי תשמישן לומר שאין אדם אחר עשוי (וראו!) להשתמש במה שנשתמש בו הוא.

יוצא מדבריו, שכל שאינו חוק ע"ז, אלא יש טעם בדבר שרי, ודלא כמו שכתבו התוספות בע"ז שם דתרי גוונני חוקה איכא, וכן מבואר בחידושי הר"ן (סנהדרין, דף נב ע"ב).

וכן משמע בשו"ת הריב"ש (סימן קנח), שנשאל בדבר המנהג שנוהגים לצאת לבית הקברות כל יום משבעת ימי האבלות, אם יש לאסור מנהג זה כיוון דנלקח מהישמעאלים, והשיב דאף אם זהו מנהגם אין זו חוקה שיהא אסור משום "ובחקותיהם לא תלכו", וכדאמרינן בע"ז (דף יא ע"א) שורפין על המלכים ואין בו משום דרכי האמורי, ומפרש התם דשריפה לאו חוקה היא, וכן שורפין על הנשיאים מיטתן וכלי תשמישן, ואע"פ שגם העכו"ם עושין כן, לא נאסר משום דרכי האמורי, שאם באנו לומר כן נאסור ההספד משום שגם העכו"ם מספידים, ואע"פ ששנינו בתוספתא שאין שורפין על ההדיוטות כבר פירש הרמב"ן דהיינו טעמא משום דאיכא יוהרא והשחתה, עכת"ד.

מבואר מדבריו דאין חילוק בין דבר דכתיבא באורייתא או לא (כמו שכתב התוס' בע"ז לומר שיש חילוק בזה) שאם לא כן, מה הוכיח הריב"ש מדין הספד שמפורש בתורה, אלא כאמור, ודוק.

והנה כתב המהר"י קולון (שורש פח) שאין לאסור משום "ובחקותיהם לא תלכו" אלא באחד משני עניינים, הראשון הוא הדבר שאין טעמו נגלה לנו, כדמשמע לשון "חוק" (וכמו שפירש רש"י^(יומא, דף סו ע"א) שלשון חוק משמע שאינו אלא גזירת מלך, עיי"ש) שכיון שעושה דבר משונה שאין בו טעם נגלה אלא שהם נוהגים כן, אז ודאי נראה כנמשך אחריהם ומודה להם, שאם לא כן למה יעשה כדבריהם התמוהים ההם? והעניין השני הוא הדבר ששייך בו פריצת דרך הצניעות והענווה ונהגו בו העכו"ם דרך שחץ וגאווה, והוא עושה כן כדי להדמות להם, אבל דבר שנהגו בו הגויים לתועלת כל שהיא, או שעושים כן משום כבוד וכיוצא בזה מותר, וסיים בדבריו דאפילו מנהג ישראל במלבוש אחד והעכו"ם במלבוש אחר, אם אין מלבוש הישראל על יהדות או צניעות יתר על של העכו"ם אין שום איסור לישראל ללבוש את המלבוש שנהגו בין העכו"ם, ובפרט שאינו מתכוין להידמות אליהם, ולכן התיר ללבוש ה"קפא" שנהגו בו העכו"ם דאין בו לא משום פריצות ודרך גאווה, אלא טעמא אית ביה דהוי מלבוש לכבוד ומשום הכי אין בו משום "ובחקותיהם לא תלכו", ולא דמי לכל הני דאיתא בתוספתא^{(שבת פרק ה) עכת"ד}.

ומפשיטות לשונו נלמד, דאין באנדרטאות איסור משום דרכי האמורי, דאדרבא עבידי לכבוד ולזכרון, אולם ראיתי להגר"א^{(נייד, סימן קעה) שהרבה להקשות על דברי הר"ן והמהרי"ק דמה יענו על הסוגיא בסנהדרין^(דף נב ע"ב) דאמרינן התם בטעמא דרבנן שאין במיתת סייף משום ובחקותיהם לא תלכו, משום דכיון דכתיבא סייף באורייתא לאו מינייהו גמרינן, דאי לא תימא הכי, הא דתניא שורפין על המלכים ולא מדרכי האמורי, היכי שרפינן והא כתיב: "ובחקותיהם לא תלכו"? אלא כיון דשריפא כתיבא באורייתא דכתיב: "בשלום תמות ובמשפחות אבותיך המלכים הראשונים כן ישרפו לך"^(ירמיה, פרק לח), לאו מינייהו קא גמרינן והכא נמי כיון דכתיב סייף באורייתא לאו מינייהו קא גמרינן עיי"ש. ולדברי הר"ן והמהרי"ק למה לי טעמא דכיון דכתיבא באורייתא, הרי בלא טעם זה אין לדבריהם משום ובחקותיהם לא תלכו, משום שיש לדעת חכמים סיבה למיתת סייף משום ניוול כדאמרינן בגמרא שם, והאריך עוד שם לדחות דבריהם, ומסיק למעשה דליתא ל"בחקותיהם לא תלכו" רק באופן שהישראל עושים דבר גם אם הגויים לא היו עושים כן אין בזה משום דרכי האמורי, אבל אם מבלי שהיו הגויים עושים כן לא היו הישראלים נוהגים זולתם, אפילו במנהג שיש בו כבוד ורווחא, אסור הדבר משום "ובחקותיהם לא תלכו", עכת"ד.}

ולפי דבריו משמע לכאורה שאף האנדרטאות שבאו לשם כבוד, כיון שאינם מנהג הנצחה יהודי ונלקח הוא מאומות העולם יש בו משום דרכי האמורי.

ברם בקושטא נראה לי דאפילו לדעת הגר"א יש לחלק בין שני סוגי אנדרטאות, יש אנדרטאות ממלכתיות ויש עממיות כמו אותן אנדרטאות שהוקמו ע"י הלוחמים עצמם במלחמת ששת הימים ושאר קרבות, מתוך דחף פנימי הקימו גל של אבנים לציין את הקרב שבו נפלו החיילים,

ואח"כ באו השלטונות ומסדו את האנדרטאות הללו, ובכגון דא קשה לומר דאלו נעשו כחיקוי למנהגי העכו"ם, ואפשר דאפילו אם הגויים לא היו נוהגים להקים אנדרטאות, סוג כזה של אנדרטאות היו קמות ע"י יהודים בלאו הכי, ועל כך יכולה להעיד צורת האנדרטאות הספונטניות שהוקמו (בהתחלה) באתרי הלחימה ע"י הלוחמים עצמם.

ויש מקום לדון עוד לדעת הגר"א במנהג שחיקה הישראל את העכו"ם, או במלבוש מסוים, ועבר זמן רב מהנהגתם בזה, עד שבמשך הזמן הנהגים בזה אינם יודעים שזהו מנהג העכו"ם, האם יש בזה משום דרכי האמורי, ואפשר דדוקא אלו היהודים שהתחילו במנהג זה הם אלו אשר חיקו מנהג העכו"ם, אבל הבאים אחריהם אינם נוהגים כן משום חוקות הגויים, אלא כהמשך למנהג שגם היהודים נהגו בו ובוה לא שייך לומר "ובחקותיהם לא תלכו". (דרך אגב, על מה שנאמר "לכו אל יוסף אשר יאמר לכם תעשו"ן" (בראשית, פרק מא פסוק ו) פירש רש"י לפי שהיה אומר להם שימולו את עצמם, שאל האר"י הקדוש בשער הגלגולים בשביל מה רצה יוסף כל כך לזכות את מצרים במצות מילה ומה היתה כוונתו בכך, ותירץ הרבי ר' השיל (וכן הוא בשם ר' יהונתן אייבשיץ):

ראה יוסף שבניו וכל בית ישראל ישוהו במצרים זמן רב, ובודאי יתערבו בגויים וילמדו מעשיהם וח"ו ישכחו צור מחצבתם, ורצה שלפחות ימשיכו לקיים מצוות מילה שבזכותה יחזרו למוטב, וכדי להבטיח זאת פקד על המצרים שימולו הם, ואז בודאי שהיהודים ילכו בדרכם ויקיימו את מצוות מילה.

ולפי זה יש לומר בנידון האנדרטאות, כיון שהשתרש הנהג בכל צבאות העולם להקים אנדרטאות בכל אתרי הלחימה, אין לראות בזה חיקוי למנהגי הגויים, אלא נוהג הוא אצל אומות העולם וכן אצל היהודים, ואף שאינו מנהג יהודי במקורו ולא התקבל אצל כולם, אלא נוהגים להנציח כמקובל במסורת ישראל, וראיה לדברינו יש מהמבואר במשנה:

הרואה מקום שנעשו ניסים לישראל בו, אומר ברוך שעשה ניסים לאבותינו

וכו' (ברכות, דף נד ע"א)

הרי להדיא שיש חלות על מקום שנעשו בו ניסים לעם ישראל לעניין ברכה, ובודאי שהמקום היה מצוין בבחינת "הציבי לך ציונים", שאם לא כן איך ידעו היכן לברך על הנס שהרי תכלית האנדרטה באה לציין האירוע שהתרחש באותו מקום, ודוק.

ובעיקר קושיית הגר"א (וה"ד, שם) על הר"ן והמוהר"י, מהסוגיא בסנהדרין (דף נב ע"ב) דקאמר התם דלא שרינן שריפה על המלכים אלא משום דכתיבא באורייתא, וכן בסיף, עיי"ש, יש ליישר ע"פ מה שכתב הריטב"א (עיי"ו, דף יא ע"א, ד"ה "גירסת רש"י" וכו'), כתב ובתוס' תירץ דהסוגיות פליגי אהדדי (בין

ע"ז לסנהדרין), והיא דהתם עיקר דהיא דוכתא, ע"כ. ומעתה, כיון שיש פלוגתא בין שתי הסוגיות, מפ"ק דע"ז לפרק ד' מיתות בסנהדרין, ומצינו כזאת בכמה דוכתי בש"ס, וסבירא ליה להר"ן והמהר"י קולון דהסוגיא בע"ז היא העיקר, כיון דהוי סוגיא בדוכתא, ולפיה כיון דשריפה לאו חוקה היא, לית בה משום ובחקותיהם לא תלכו". ואע"ג דלא כיתה באורייתא, דחוקה של הבל שלהם לא מקרי חוקה. ולדעת הריטב"א קיי"ל כהסוגיא בסנהדרין, וא"ש דברי הר"ן והמהר"ק, וכזאת מצאתי למהר"ם שיק¹, זאת ועוד י"ל בדעת הר"ן והמהר"י קולון דס"ל דעיקר איסור משום "ובחקותיהם לא תלכו" לא שייך לומר אלא כשאנו מתקים את הגויים דרך חובה וחוק הכרחי, כמו מצוות הנהרגים בסייף שחו דרך חיוב על הבתי דינין, וכן שורפין על המלכים והנשיאים שהוא דרך חובה, וכן כתב הט"ז (אור"ח, סימן שיא סע"ק דק), דבזה נבין מדוע התירו בשבת ל' לטלטל את דוד המע"ה רק ע"י ככר או תינוק הלא כבר היה לבוש בבגדיו, אלא ודאי דכיון דחובה לשרוף את בגדיו ואסורים בהנאה, לכך הצריכו ככר או תינוק לטלטלו, ולכן בעינן ככה"ג כתיבא באורייתא כיון שהוא כדרך העכו"ם שעושים כן דרך חוק וחיוב משא"כ בעניינים שהם רשות דאי בעי עביד אי בעי לא עביד, לא מקרי חוקה לאסור לעשות כמותם אם לא דבר שהוא דרך שחץ וגאווה ומתכוין להדמות לעכו"ם (דרך אגב - יש לדחות מש"כ הט"ז (אור"ח, סימן ח סע"ק א) דההולך בגילוי הראש עובר על ל"ת ד"ובחקותיהם לא תלכו", אולם מרוב ככל הפוסקים משמע דהוא משום מידת חסידות, וכ"כ מרן השו"ע סי' ב', וכן מהרש"ל, ועוד, דלא הוי ענין של "חוק", אלא מחמת החום או בושח נמנע מלכסות את ראשו, ודו"ק) ולפ"ז א"ש דברי הר"ן והמהר"ק דלא תקשי עלייהו מהא דסנהדרין (דף נב ע"ב), דו"ק והבן.

ולענין הלכה למעשה נראה כדעת מהר"י קולון מאחר שמרן הבי"ה הביאו להלכה, וכדעת הר"ן, והריב"ש, וכ"כ הרמ"א ביו"ד שם, והמהריק"ש בהגהותיו שם, ועוד הרבה פוסקים נהרו אחריהם, וליתא בזה משום "ובחקותיהם לא תלכו".

ולמודעי אני צריך דכל האמור הוא באנדרטאות בלא דיוקנאות, אבל אם קובעים שם דמות אדם, אסור בודאות, חדא משום עשיית צורות כמבואר "כל הפרצופין מותרין חוץ מפרצוף אדם. מ"ט; א"ר הונא בריה דרב יהושע דכתיב "לא תעשון אתי" - לא תעשון אותי" (ע"ז, דף מג ע"ב) עיי"ש, כי בצלם אלוקים עשה את האדם, ותו דאיכא ביה משום חוקות העכו"ם שעושים צורות אדם להנצחה, ואפילו לר"ת² שכתב דהצלם שעשה נבוכדנאצר בדמותו לא היה לשם ע"ז, ובזה יובן מדוע שאלה הגמרא מה ראו חנניה וכו' שמסרו נפשם ולא השתחוו לצלם, דאי איכא ביה ע"ז, הרי חייבים למסור נפשם על קידוש השם בלי ק"ו מהצפרדעים עיי"ש. מ"מ אף דאיסור

¹ בחידושים על סנהדרין נב, ובתשובותיו ח"ו"ד סי' קס"ה, ובספרו על תרי"ג המצוות סי' רס"ג עיי"ש.
² בפסחים נג ע"ב ד"ה מה ראו, ובע"ז ג ע"א ד"ה שלא השתחוו לצלם.

ע"ז אין בה, משום עשיית צורות, וחוקות עכו"ם, יש בו, דכך היו רגילים המלכים הגויים לעשות צורות בדמותם לכבודם, ועיין בתוס' (ע"ז, דף מ ע"ב, ד"ה "אנדרטי של מלכים") ודו"ק.

ולפי האמור, מנהגם של ישראל לקשט את בתי הכנסיות בענפי אלינות ופרחים לחג השבועות לכבודה של תורה שפיר הוא, ולא זו בלבד אלא יסודתו בהררי קודש, דהנה כתב הרמ"א (או"ח, סימן תנ"ד סעיף ג) שנוהגים לשטוח עשבים בבתיים ובבתי הכנסת בחג השבועות זכר לשמחת מתן תורה, וכתב שם המגן-אברהם כדי להזכיר³ שבתג השבועות נידונים על פירות האילן, וטעם נוסף לפיזור שושנים ופרחים ע"פ מה שכתוב (שבת, דף פח ע"א) על הפסוק "לחיינו כערוגות הבושם" שכל דיבור ודיבור שיצא מפי הקב"ה היה מתמלא ריח בשמים, ומקור למנהג זה הביא מרן החיד"א בברכי יוסף שם מהמדרש על הנאמר במגילת אסתר "ויאמר המן למלך אחשורוש ישנו עם אחד", שמנהג היהודים שעולים לבית מקדש מעט שלהם ומשליכים פרחי שושנים ומלקטים אותם ואומרים זה היום שניתנה תורה לאבותינו בהר סיני ועי"ש.

ואף על פי שאמרו בירושלמי (פאה, פרק ב הלכה ז) שאין למדים הלכה מהמדרש, היינו דוקא כאשר סותרים הם את דברי השי"ס. אבל כשאין מחלוקת ילפינן מיניה הלכה למעשה⁴. ואע"פ שהגר"א ביטל מנהג זה מפני שחוק העמים להעמיד אילנות בחגא שלהם⁵, הנה הגר"א נמשך אחרי שיטתו בביאוריו (נו"ד, סימן קעח), אולם ע"פ המתבאר מדברי רוב הפוסקים - הר"ן, הריב"ש, המוהרי"ק, מרן הב"י, הרמ"א, המהריק"ש ועוד, הנוהגים לקשט את בתי הכנסת יש להם על מה שיסמכו בשופי, ובפרט שיש להם אסמכתא בדברי המדרש והתלמוד, והעיד בס' חוט המשולש (עמוד קכח) שבזמנו של החתם סופר היו נוהגים כן לקשט בית ה' בכל מיני פרחים, וקרה שגבאי אחד בא וביטל המנהג הזה, והקפיד עליו הרב מאוד ונענש בעונש קשה רח"ל עי"ש, והוא כמבואר בדברי הר"ן ומהרי"ק דכל שיש בו טעם של כבוד לתורה אין בזה משום "ובחקותיהם לא תלכו",

וממוצא דבר אתה למד שמשי"כ הגרי"ב זולטי (קבוץ נועם, ח"ב עמוד קסא) לאסור הנחת זרי פרחים על קבר וכן בנוגע להלויה צבאית, ונמשך אחרי דעת הגר"א, הנה אין דבריו מוכרחים לפי המבואר לעיל בדברינו, ולא עוד אלא דמוכת מהשי"פ דהוא מנהג של כבוד, כי הא דב"ק (דף טו ע"ב) "ויקברוהו בקבורותיו אפשר כרה לו בעיר דוד וישכיבוהו במשכב אשר מלא בשמים וזנים", מאי בשמים וזנים? ר' אליעזר אמר זיני זיני, פי' רש"י מיני בשמים הרבה עי"ש, ואם ודאי לנהוג כן לכתחילה מ"מ בודאי שאין בזה משום חוקות העכו"ם ופשוט.

³ הא דשנינו בר"ה, דף טז ע"א.

⁴ כמו שלמדו התוס' בע"ז לג ע"ב ממדרש אסתר הדין שאם גוי נגע בכוס יין צריך הוא הדחה ג' פעמים, ובזה אין פלוגתא אלא הלכה פסוקה היא.

⁵ כמבואר בספר מעשה רב סימן קצ"א.

בהא סלקינן ובהא נחתינן שהאנדרטאות המוקמות בכל מיני אתרים לאות ולעד אין בהם משום "ובחקותיהם לא תלכו" לדעת רוב ככל הפוסקים כיון דעביד לכבוד ולמופת. ואפילו לדעת הגר"א הנה הבאנו צדדים להקל גם לשיטתו ובתנאי שלא עושים שם צורת אדם - דזה לכ"ע אסור משום "לא תעשון אתי". וכן חוקות העמים כנ"ל, וכן כתב החת"ס (בשו"ת ח"ו, סימן ד). וע"פ האמור יש לדון לקולא בעוד כמה עניינים, ואכמ"ל, ועוד חזון למועד בלי"נ.

